

Bertha Zoltán

Az irodalmi magyarságtudomány éthosza

(Czine Mihály és a protestáns szellemi hagyományok)

„Meglelted a magyarságot, melyről már azt kezdtük hinni, hogy nincs is. Hiszen itt vannak, akik a Kálvin istenéből bölcs, külön, magyar Istent csináltak, errefelé nem koronáz Ugocsa, ezen a tájon verődött össze Esze Tamás kuruc hada. Ez itt a magyar föld, az első foglalkóké, magyar, tehát véres, szomorú, fáradt, sivár, de harcos, de szép, de elpusztíthatatlan. (...) Ez a természete a mi fajtánknak: sok századév megsanyargatta, elfogadta Kálvin predestinációs tanát, de amíg a gerince s az ökle bírják, nem bízza ügyét a jó Istenre. Ilyen a mi fajtánk. Hogy micsoda fajta? Hajdúszélen, Szabolcsban, Biharszélen, Beregben, Szatmárban, Ugocsaszélen, Szilágyszélen él. Itt nemesítettek egész falvakat egy jókedvű pillanatukban felséges uraink vagy nagyságos fejedelmeink. (...) Itt volt víg aratása a javított vallásnak, mert e nem demokrata országnak e tájékán született meg a világ legkülönösebb demokráciája.”¹

Ady Endre köszöntötte, méltatta e szavakkal a *Nyugat* 1909. augusztus 16-i számában az induló Móricz Zsigmondot, a *Hét krajcár*-kötet megjelenése alkalmából. Arról a gyökeres református magyar szellemiséget árasztó-lélegző tájról beszélve, amely a Móriczot, Adyt vezérlő csillagokként tisztelő Czine Mihálynak, a huszadik század kiemelkedő magyar irodalomtudósának is édes és szeretett szülőföldje volt.

Czine Mihály Nyírmeggyesen született 1929 áprilisában, s a nyírségi, szatmári, szamos- és tiszaháti tájhozát élete végéig (1999 januárjáig) olyan felnevelő-eszméltező világnak érezte és tudta, amely paraszti közösségeivel és erkölcsi rendjével, hitével, magyarságával, kurucos-szabadságharcos küzdelmeivel és egész történelmi sorsával csak a legnemesebb elkötelezettségre predestinálhatja a belőle származót. Hűség-re és ragaszkodásra, s a nagy hagyományok méltó folytatására. „Jó tájon születtem, Szatmárban”, emlékezik később a szegény juhászember tizedik gyermeke, mert „ennek a tájnak a népe részt vette a magyar történelem minden forradalmi és szabadságharcos küzdelmében, és hagyományai szinte érintetlenül fejlődtek.”² A tehetséges fiút magasabb iskolába küldő első tanítói közül az egyik Debrecen, a másik Sárospatak neveltje volt, a faluja tiszteletes pedig Móricz Zsigmond egykori debreceni teológus társa. A felnőtt Czine Mihály szellem- és irodalomtörténeti credójának a középpontjában mindvégig azok örökségének a megtartása és tudatosítása állt, akik magyarság és minőség egysége szerint vállalták a küldetést e nép és nemzet megmentésére és felemelésére: a közösségi megmaradás ügyének szolgálatára. A kultúra-, a magyarság- és az emberszeretetre nevelés apostoli lelkületű megszállottja – ahogyan olyannyiszor nevezték: a magyar irodalom „igehirdetője”, „vándorprédikátora”, minden körülmények

között is életreményt sugalmazó karizmatikus hitszónoka volt. „Reménység jegenyéje” – ahogy Nagy Gáspár is aposztrófálta gyönyörű búcsúversében (*Reménység jegenyéje – Czine Mihálynak odaátra*):

„Legendák dús legénye / reménység jegenyéje / bánatunk lobogója / fölszáll a tetejébe / holnapra virradóra / gyöngyösen hull sírodra / tenger könny zöld hajója / templomi csöndességben / fölúszik föl az Égbe / havat küld reánk onnan / mintha gézt Te már ott vagy / befödöd sebeinket / daloljunk biztatsz minket / ahogyan asztalodnál / a félország sírodnál / énekel s éltet téged / meséli mondja léted / szemöldököd hogy táncolt / magához odaláncolt / ismerték közel s távol / hangod dallamát bárhol / törtél de nem hajoltál / érettünk szólt a zoltár / szólt zengett messzehangzón / csikordult fellegajtón / szállt alá gyászfehérnek / országos hóesésben / ahogyan most ez ének / üzen a mindenségnek / kizöldül áprilisra / emléked sírod nyitja / legendák dús legénye / reménység jegenyéje”.

Sajátos, csak rá jellemző műfajt alakított ki, amit városi és falusi, központi vagy vidéki, határon belüli és határon kívüli (akár amerikai vagy más, távoli vagy szomszédos országbeli, illetve erdélyi, felvidéki, kárpátaljai, délvidéki, örvidéki) templomokban, iskolákban, kultúrházakban, könyvtárakban, múzeumokban és mindenütt oly hatásosan művelt: a kultúrmissziós irodalmi prédikációnak beillő hitvalló, küldetéses előadás műfaját. Amely egyszerre volt hittel és tudással, reménnyel és életbiztatással teli tanítás és hitmélyítés – a közösnek tudott örökség és szellemi égbolt jegyében. Tudomány és etika, vallás és irodalom, kultúra és beszédművészet. Egyben igézetes retorika és magas esztétikum. És egyfajta irodalmi, kulturális igehirdetéseknek számítottak egyetemi előadásai is – például azok, amelyeket a Károli Gáspár Református Egyetem bölcsészkarán tartott a kilencvenes évek derekán és második felében, kurzusszerűen, tantervi formában is (az akkori magyar szakos diákok számára természetesen máig emlékezetesen). De már előbb, 1993-ban, az egyetem indulásakor kinyilvánította: „A Károli Gáspár Református Egyetem indulása történelmien nagy jelentőségű”; „Abban a bizodalomban, hogy a Károli Gáspár Egyetem ezt a 'tudós és tiszteletes,' magyar és európai hagyományt folytatja, hogy neveltjei, mint a nagy elődök is 'a teljes türelmű demokrácia,' az emberi és a nemzeti szabadság harcosai lesznek; Európával, a nagyvilággal lépést tartanak, s továbbviszik a tudományt, s az emberi, hívő és tudományos gondolkodást – kívánok az induló Károli Gáspár Református Egyetemnek fényes jövőt.”³

Az általa méltatott és életművük tükrében megvilágított szellemóriások közül Adytól – *Vallomás a patriotizmusról* című cikkéből – rendre felidézte a híres aforisztikus szentenciát: „a magyarság szükség és érték az emberiség s az emberiség csillagokhoz vezető útja számára.”⁴ Móricz gyermek- és ifjúkoráról, iskoláiról, első pályaszakaszáról – benne a kálvinizmusban gyökerező és az ahhoz kapcsolódó meghatározottságokról és vonatkozásokról – hatalmas monográfiában értekezett, már fiatal korában kivételes elismerést szerezve magának e korrajzi, kultúr- és művelődéstörténeti, biografikus

és műértelmező erényeit, hitelességét tekintve páratlan munkájával. Németh László és Illyés Gyula ígésében, Szabó Pál, Veres Péter, Sinka István szeretetének jegyében az univerzális nemzeti irodalmat örökségüknek tekintő népi írók, Kós Károly és Áprily Lajos és Tamási Áron szellemkörében a transzszilvánista és általában a kisebbségi, egy tömbben vagy szórványban, diaszpórában élő, határon túli (erdélyi, felvidéki, délvidéki, kárpátaljai, nyugati) magyar írástudók műveit különös figyelemmel kísérve voltaképpen az egyetemes modern magyar irodalom (illyési metaforával a szétszakítotttság és szétszóródás után is ötágú vagy sokágú sípon szóló magyar literatúra) szerves és hagyományos egészét tudta értékvédő tekintetével átfogni. (Már a hatvanas években elkészült a huszadik századi magyar irodalom teljességét körvonalázó egyszemélyes irodalomtörténetével – de ez a nagyszabású könyv csak nemrégiben láthatott napvilágot.) Előadásai (Sütő András szavaival szólva) „hatalmas irodalmi kurzusként váltak a fel-darabolt nemzet szellemi egyesítésének folyamatává.”⁵ Tanulmányainak egyik kötete a „Németh László eklézsiájában” címet viseli, s az említett iránymutatókon kívül legmegbecsültebb (és méltató írásaiból is kitépszően leginkább szeretett és leginkább rokon érzületű) kortársai közül is sokaknál játszik jellegadó szerepet a protestantizmus lelki-kulturális övezeteihez való valamilyen fajta és mértékű – de szoros és elidegeníthetetlen – tartozás (Nagy László, Csoóri Sándor, Sütő András, Dobos László). A magyarság spirituális egységének feltételeként az adys „templomépítést” és a reményiki „templom és iskola”, „munka és imádság” célképzetét láttatta, az illyési „haza a magasban” és a Németh László-i „emelkedő nemzet” fogalmát hangsúlyozta. Rámutatott a történelmi sorsproblémák változatos esztétikai megjelenésformáira, a sorsirodalmi vonulat erős tradíciójára, de a legnagyobbakban közös erkölcsi értékek súlyosságára is: a nemzeti azonosságtudat, a nemzetféltő és értékmentő moralitás, a sorsvállaló éthosz összetett és magasrendű megnyilatkozásmódjaira, szakrális dimenzióira. „Harangzúgásos az egész magyar kultúra – ahogyan Kodály Zoltán mondta”⁶ – szögezte le és hirdette ő is megerősítőn; „folytonos benne a harangzúgás, a Halotti beszédől Adyig. Sőt: máig. Nagy Lászlóig és Sütő Andrásig. Egyszerre figyel a haza és a nagyvilág gondjára.”⁷

Természetszerűleg tartotta a nemzeti identitás alappilléreinek a protestantizmus több évszázados hagyományfolytonosságát – egynek a magyarságot és a kálvinizmust,⁸ a demokratikus sugallatú és a nemzetnek lelki, erkölcsi támaszt nyújtó református egyházat pedig kezdete és lényege szerint népi egyháznak. Soha nem kizárólagos nyomatékklal, de a sajátos magyar reformáció és reformátusság jellegzetes vonásait úgy állította előtérbe, hogy azok a nemzeti irodalom valóban különleges arculatát árnyalhassák. Azokat a karakterjegyeket részletezte, amelyek kétségtelenül markánsan járultak hozzá a magyarság reális nemzeti önképének, önszemléletének alakulásához, amelyek vitathatatlanul befolyásolták egy-egy író világlátásának, létfelfogásának lényegszerűségeit és specifikumait. *Protestantizmus és irodalom* című összefoglaló tanulmányában leszögezi, hogy minden felekezet, „minden vallás adott megtartó értékeket”, s „együtt szólnak az

emberért, a személyiségért; az ökuménia jegyében”, s hogy „a keresztes és csillagos tornyok egymásnak integetnek” – „mint az Illyés-vers beszéli”; s fel is sorolja a katolikus, evangélikus, unitárius és más vallású íróinkat, művészeinket (a református Csokonai, Arany, Ady, Móricz, Szabó Dezső mellett) az elmúlt időkből, utalva a kibogozhatatlan összefonódásokra is a reliigiók között: „az evangélikus Petőfi reformátusnak szerette tudni magát, Ady kálvinista lelkét ’katolikus szellők’ is ’legyezték’, a katolikus Kodály kedvvel zenésítette a protestáló írásokat.”⁹ És mind emellett azután pedig gazdagon ecseteli, hogy „a magyar művelődés, a magyar irodalom az utolsó négy évszázadban erősen protestáns, s ezen belül inkább református színezetű; sokszor még a katolikus alkotók műveiben is”¹⁰; hogy „eddig, négy évszázadon keresztül, a számarányánál is nagyobb szerepe volt a protestantizmusnak, benne a kálvinizmusnak, a magyar művelődésben; a protestáns szín dominált a nemzettudatban.”¹¹ Ezért is kérdezhetette szerinte a katolikusnak keresztelt, de anyai ágon református, s a műveiben is erőteljesen protestáns szellemű Illyés Gyula a reformáció genfi emlékműve előtt tünődve: „Hiszed, hogy volna olyan-amilyen / magyarság, ha nincs – Kálvin?” – s adhatta meg rá a biztos választ: „Nem hiszem.” Mert valóban: a nemzeti identitástudatot és a nemzeti anyanyelvű irodalmiságot, kulturális önazonosságot megszilárdító és folytonosan építő kálvinizmus, protestantizmus nélkül a magyarság valószínűleg elmosódott, szétszóródott volna, vagy felszívódott volna más népekbe. Vallás és irodalmi kultúra együtt mentette át a magyarságot, a nemzetet a mindenkori jövőbe; együtt jelentette a megmaradást. Történelmi, kultúrtörténeti okfejtéseiben Czine Mihály elevenen érzékelteti a reformáció korának azokat a fejleményeit, amelyek a lelki ébredés, a tisztító öneszmélés, a nemzeti túlélés lehetőségeit biztosították a mohácsi katasztrófa utáni időben, a három részre szabdalt országban. Hogy a népesség mintegy kilencven százaléka vette át az új vallást, hogy az öntudatos polgári kultúra és irodalom a protestantizmus jegyében bontakozott ki, mert ennek fő hordozója, a városi polgárság és a mezővárosi parasztpolgárság már előbb készen állt a demokratikus eszmék és kulturális eszmények befogadására, s hogy a lelkileg megviselt nép az egyedül Istenben – a történelmen túli egyetemes és feltétlen isteni kegyelemben, a krisztusi segítségben – bízó hit által tudta átmenteni reményét a tragédiás időkön keresztül. A reformáció gyors sikerének magyarázata tehát egyrészt a sorsnyomorúság ellenére is képviselt hitvallói magatartás és lelkület mélységeiben, másrészt a magyarul megszólaló Biblia és zsoltár s általában a nemzeti nyelvű – így a nemzet megmaradását, kohézióját, identitását szolgáló – irodalmiság hatásában rejlik. A „megrendült és megkapaszkodni akaró”¹² lelkek számára fő táplálékká vált a magyar prédikáció és zsoltáreklés, amelyek példázataiban saját sorsukra ismerhettek a hívek. A biblikus sorszamosítás műveletei pedig ösztönző tanítássá összegződtek, hatalmasodtak: hogy ha egy nép megtartja hitét, maga is megmaradhat; hogy a vallás, a nyelv, az anyanyelvi kultúra, az irodalom összes értéke magát a nemzeti létezését biztosító erővé lényegülhet; hogy a magyarság csak az önmagát vállaló és az önmaga legigazabb ér-

tékeiket kiteljesítő szellemi teljesítményeiben nyerhet maradandó életet. Magyarság, vallás, kultúra – nemzet és szellem: összefonódásában kölcsönösen feltételezi egymást. Mindig megújuló lélek nélkül nincsen magyarság, de valódi, éltető szellemi – spirituális és intellektuális – értékrend és eleven hagyomány sem létező nemzeti közösség nélkül. A nép saját kultúráját alkot, a próbatételek közepette is hittel szilárdítja magát, s a kultúra nemzetet teremt és tart meg. A reformáció nyugati vívmány volt, segítette a magyarságot, de nem véletlen, hogy „Magyarországtól keletebbre a lábát se igen tudta megvetni. A magyarságnak azonban megtartó erőt adott.”¹³ „Hogy a magyar nép kibírta ezeket a rettenetesen nehéz századokat, minden bizonnyal a Bibliának, a zsoldároknak a maga kálvinista, protestáns hitének, magatartásának is szerepe volt. Olyan keménnyé lett, mint a kő.”¹⁴

Czine Mihály mindig a megélenkítő empátia és a korfelidéző erudíció különlegesen szuggesztív tulajdonságaival ötvözi lebilincselőn színes értekező stílusát, élenkíti koncepciózus, egyszersmind szemléletes előadásmódját, hitelesíti életérdekű irodalomfelfogását, bármiről, bárkiről is beszéljen – a magyar kereszténység kialakulásától napjaink egyházi-kulturális újjászületéséig, Szent Istvántól Comeniuson és a gályarab prédikátorokon át Jékely Zoltánig, Cs. Szabó Lászlóig, a székely Kacsó Sándorig, Horváth Istvánig, Bözödi Györgyig, Farkas Árpádig, a délvidéki Csuka Zoltánig, Herceg Jánosig, a felvidéki Fábry Zoltánig és végig tovább a teljes, enciklopédikusan egybefoglalt magyar irodalom számtalan régi és mai alkotójáig. Csonkíthatatlan és csonkíthatatlan történelmi-időrendi és globális-térbeli magyar egységtudattal. Nagy, integer összefüggéseket vázolván és életes mozzanatokot kidomborítva. A bibliafordító „istenes vénemberről”, a gönci „szent öreg” Károli Gáspárról méltán állapítja meg, hogy a pontosság tekintetében bizonyára többször elmarasztható – de költői és „kellemes hangzású” – fordítása „az isteni üzenetet a magyar szív és fül természetének leginkább megfelelően tudta közvetíteni”; úgy, hogy a magyar képes beszéd erényeivel töltekezve azóta „a Biblia minden ígését magyar igének érezhetjük.”¹⁵ Mint ahogy a reformáció énekeit, „Sztárai Mihály és Szegedi Gergely szerzéseit és különösen Szenczi Molnár Albert zsoldárfordításait”; mert „a kor legnagyobb költője ültette itt magyarra a bibliás énekeket, magyar tájak színeivel, magyar bánatokkal és reményekkel telítve.”¹⁶ Ezért válhatott Czine Mihály szerint az általa tilalmas időkben is annyiszor énekelt XC. zsoldár, a megrendítő *Tebenned bíztunk* „szinte nemzeti imádsággá a bárhol élő magyarok számára.”¹⁷ S ahogy a protestáns magyarság a Biblián (majd a Károli-biblián, a „drága könyvön”, amely az idézett Németh László szerint „csaknem annyira a magyarság szava, mint Istené”¹⁸) és a zsoldáron nevelkedett és erősödött, úgy állt ezek sugallata születő irodalmunk mögött is. A reformáció terjesztői szükségképpen írók is voltak, s az irodalmi nyelv formálása úttörő érdemük. Például a reformáció legjelentősebb íróegyéységei, Heltai Gáspár és Bornemisza Péter is traktátusok, vitairatok, prédikációk műfajain keresztül jutottak el a szépprózai kísérletekig, de Farkas András, Kecskeméti

Vég Mihály és mások vallásos énekeiben is már olyan történelemszemlélet és ihlettség halmozódott föl, amelyből a reneszánsz vallásos költészet és Balassi Bálint istenes lírája is bőségesen táplálkozhatott. Diadalra jutott az anyanyelv, a művelődés szintje megemelkedett, s megteremtődtek a világiság, az irodalom kivirágzásának lehetőségei azáltal is, hogy az írásbeliségre átformálódott anyanyelvű társadalmi kultúra a Biblia és a zsoltár mellett általában a könyvet is a nép kezébe adta. Mindebben pedig – ahogyan Czine Mihály ezt oly gyakorta és gazdagon ecsetelte – a nép nyelvén tanító iskoláknak döntő szerepük volt. A reformáció iskoláinak, iskolakultúrájának felbecsülhetetlen jelentőségéről, a mohácsi vész utáni csodaszerű kialakulásáról, meggyökerezéséről szólva sorolja az irodalomtörténész, hogy „a nagy nemzeti tragédiából még alig ocsúdhattak föl, s máris iskolákat, kollégiumokat alapítottak; Sárospatakon, Debrecenben, Pápán, Mezőtúron, Békésen, majd Gyulafehérváron, illetve Nagyenyeden, Kolozsvárt, Marosvásárhelyt, Székelyudvarhelyen, Sepsiszentgyörgyön s mindenütt, ahol csak lehetett. A protestantizmusnak, s főként a kálvinizmusnak az iskolák voltak a legfontosabb várai. Még a 20. században, a két világháború közötti időben is. A Magyarországon működő 4500 egyházi iskolából 1117 volt református és 406 evangélikus. Évszázadokon keresztül ezek az iskolák, főként a kollégiumok adtak papot, tanítót, tűzvész idején tűzoltót, pestis idején ápolót, martalócok betörésekor védelmezőt a népnek. Falaik közé bevették a csizmás diákot is, mentették a tehetséget, s Bécsen átnyúlva Nyugat-Európával, az irodalom és szellem legfrissebb áramaival tartották a kapcsolatot. Ezért is adhatott a kálvinizmus az ország politikai és szellemi vezetésébe számbeli arányát jóval meghaladó hányadot. Ezekben az ősi kollégiumokban nevelkedett – többek között – Bethlen Miklós és Kossuth Lajos, Teleki László és Szemere Bertalan, Apáczai Csere János és Körösi Csoma Sándor, Csokonai, Kölcsey és Arany János.”¹⁹

És később is annyian Ady Endre, Móricz Zsigmond, Szabó Dezső, illetve Kós Károly, Reményik Sándor, Áprily Lajos nemzedékéig és tovább. S e kollégiumok, amennyire lehetett, falaik közé vették a parasztság legtehetségesebb fiait is – és „ezért vallotta a kollégiumokat magáénak a református társadalom, a templom tövében lakó harangozó és papot csak húsvétkor látó puztai pásztor.”²⁰ Amikor 1995-ben a Kolozsvári Teológiai Akadémia díszdoktorává avatták, Czine Mihály akkori beszédében is sorra vette, hogy Erdélyben „nevelték a protestáns, református kollégiumok azt a ’szellemi lovagrendet’ – Csiha Kálmáné a kép –, az Apáczai Csere Jánosokat, Bod Pétereket, Tótfalusi Kis Miklósokat, akik a nagyvilág ’főtudományú’ akadémiáinak látogatása után hazatértek kiseded hazájukba, falusi parókiákra és ingó katedrákra, hogy segítsenek népük sorsán. Okkal adott a nagy fejedelem, Bethlen Gábor nemeslevelet a református papságnak. S okkal erősítették meg a tiszteletesek nemességét a 20. század legnagyobb magyar írói is: Ady Endre és Móricz Zsigmond, Németh László és Veres Péter. Gyülekezeteiknek, népüknek jó őriző pásztorainak bizonyultak. Protestáns kollégiumaink hitükért, népükért élő embereket neveltek mindig. Még a 20. században is. Ismeretes: a Kolozsvári

Teológia neveltje volt – sokak között – Ravasz László, Révész Imre, Makkai Sándor, s a Kolozsvári Református Kollégium formálta az író Kós Károlyt, Szabó Dezsőt és Reményik Sándort. Élő kortársaink közül – sokakkal együtt – Csiha Kálmánt, Tőkés Lászlót és Sütő Andrást. Vállaló, igaz embereket. Az élet, az igazság, az evangélium szellemében: 'Itt állok, másként nem tehetek...' ²¹

Négy, lassan öt évszázad során nevelődtek tehát ezek az értelmiségiek, írók, gondolkodók, tanítók, papok, akik a sorsviselő magatartást gyakorlati értelemben is vállalták; voltak tiszteletesek, akik „a *Biblia* mellé kardot is kötöttek, ha azt kívánta az idő, vállalva népükkel a közösséget, jó és rossz időben, szabadságharcokban és üldöztetésekben. A vállalásnak, a magatartásnak lett meghatározója a protestantizmus, illetve a kálvinizmus. Az *itt állok, másként nem tehetek* magatartásnak. A köznépnél is: éltek, ahogy lehetett. Mint Szabó Pál írja: kőnél is keményebbre formálódva. Szembeszállva a törökkel, ha volt a nyílt küzdelemnek reménye, rejtkezve a mocsárban, ha megmaradni csak úgy lehetett.” ²² Rakva akár sárból is a hajlékot – embernek, Istennek; s tovább énekelve a zsoltárt. Mindig, mindenképpen élni – megmaradni és újrakezdeni. „Rárontani a törökre, ha lehet, de ha újabb török csapatok érkeznek, behúzódni a rétekbe. Ha eltakarodnak, elzúgnak a törökjárások, visszajönni, helyrehozni a megromlott viskót és építeni újra a templomot. (...) Fegyverrel, ravaszúsággal, munkával: de megmaradni. Ahogy lehet.” ²³

„Ahogy lehet” – utal tehát erre a magatartásformára és életstratégiára Szabó Pál ezt a kort elevenen felidéző történelmi regényének már a címe is (miután Arany János balladisztikus históriás-krónikás éneke – a *Török Bálint* – és aztán Reményik Sándor örökérvényű kisebbségtheszt hirdető nagy, emblematiszta verse még újabb tartalmakat is sűrített már e felemelő életbölcseességbe, messze sugárzón erkölcsigazító, noha kényszer szülte maximába; miként Wass Albert is így elmélkedett: „hogyan valahogyan megmaradjon a család, a magyar élet, a magyar gyermek és a magyar jövő. Ahogy lehet”). És Csanádi Imre verse, az *Egy hajdani templomra* is ezt nyomatékosítja:

„Nádfödeles pajta, sár-alkotmány lehetett, / mégis szentegyháznak ékesen neveztetett; / áldott áhitatra / magába fogadta / a kis gyülekezetet. // Taposott jobbágyok, német elől szököttek, / török sarcát sínylők, e szent helyre feljöttek; / bocskorban, mezítláb; / szomjúhozva itták / próféták mit hirdettek. // Testben szakadozva, szabadulva gályákról, / szólt hatalmas szóval toprongyos prédikátor: / gátakat sodort már / válaszul a zsoltár, / zúgták mint erős tábor”; „Mi más hajlék volt ez!: pusztá négy fal, tapasztott, / tojásbély, akárki melyet földbe taposhat, / hadak tengerében / rút sajka, törekeny / tárgya minden gonosznak. // Mégis megtartódat benne becsüld, magyarság, / ország lappangott itt, mikor nem vala ország: / ő árváit Isten / vezérelvén hitben, / lett Bástya és Bátorság.”

Az „ahogy lehet” morális imperatívusza neokantiánus jelleggel is kiegészül Reményik Sándor „lehet, mert kell” szofizmájában, s általában a kisebbségi magyar sorskérdése-

ket feszegető-faggató erkölcsfilozófiai dilemmákban. Mert Makkai Sándor a harmincas években megfogalmazta a „nem lehet” axiómáját is, hogy tehát kisebbségi sorban emberként és magyarként élni képtelenség, később Tamási Áron is megállapította, hogy idegen uralom alatt élni az ember meggyalázását jelenti, s aztán a második világháborút követően Bibó István is úgy látta a kelet-európai kisállamok nyomorúságáról értekezve, hogy az elnyomott, kisebbségi lét tartósan elviselhetetlen. A későbbi évtizedek kommunista (és azon belül romániai) diktatúráját abszurd drámában (*Kétszemélyes tragédia*) képletező Kányádi Sándor is reflektál a kisebbségi létparadoxon vagy „non possumus” problémakörére, amikor szereplői szájába ezt adja: „Nem lehet így élni”, s válaszként, hogy „csak így lehet élni”; „és élni kell”. De egy másik erdélyi költő is megrázó versbe, poémába foglalja a gyötrelmes sorskérdést: „miközben élni próbálunk, / ha tudni nem lehet, / miközben tudni próbálunk, / ha élni nem lehet” (Kenéz Ferenc: *X Y Z*).²⁴

Az „ahogy lehet” szemléleti ihletettsége mindenesetre nagy perspektívákat nyitott az erdélyi fejedelemség korában, a Bethlen Gábor-i „tündérkert” igézetében, a vallási türelem és a kollégiumalapítások jegyében. Esélyt teremtve, hogy „a magyarság protestáns népként, országgént zárkózhatik fel Nyugat-Európa protestáns világához”,²⁵ a modern nyugati kultúrkörhöz. De ha később elbukott is a protestáns Erdély, s a kisebbségbe szorult kálvinizmus már nem tudta annyira meghatározóan befolyásolni a magyarság sorsát, a protestáns iskolákból továbbra is diákok százai rajzottak Nyugatra tanulni, hogy felszívják az új gondolati áramlatokat, s átörökíthessék a szabadságmozgalmak demokratizmusának igényét és szellemiségét. S az irodalom is vitte tovább a protestáns örökséget, Ady felidézett szentenciózus szavaival: „a magyarság, szabadság és demokrácia egész külön vallását”,²⁶ a „teljes türelmű demokráciát”,²⁷ és emberséget. A trianoni katasztrófa utáni, két háború közötti időszak népi írói mozgalmában, a népfőiskolák, falukutatások, faluszemináriumok tehetség- és népmentő igyekezetének fénykorában, az ifjúságnevelő egyházi megújulás, a nemzetépítő missziós szervezkedések korában is. S még a református ifjúsági szellemi-politikai mozgalmakhoz tartozó nevezetes balatonszárszói tanácskozások is a Soli Deo Gloria egyesület telepén zajlottak – hiszen a „népi irodalom a protestantizmusban talált a legtöbb megértést.”²⁸ „Az Erdélyi Fialaloknak, a romániai magyar ifjúság mozgalmának is a protestantizmus volt az induló bázisa, s a királyi Szerbiában egy időben református parókián szerkesztették a demokratikus igényű *Hidat*”²⁹ – szögezi le Czine Mihály, aki a második világháború utáni „babiloni fogság” ellenében fellobbanó 1956-os forradalomban is részben a protestantizmus régi szabadságeszméjének és irodalmi örökségének a kitérését látja, nemkülönben az 1990-es fordulatot követő hitéleti és egyházi iskolaindító buzgalomban.

Amikor egyes írók, történelmi személyiségek portréit festi – magyarságmegtartó „hitünk hőseinek” arcképét rajzolja –, akár kisebb esszéiben, tanulmányban, akár nagy-monográfiában: a szülőhazához és a nemzethez való hűség példasugárzó vonásait, s a

protestáns etika, magatartás, gondolkodás meghatározó jegyeit mindig külön színekkel nyomatékosítja Czine Mihály. Például Szenczi Molnár Albert életművét körvonalazva kiemeli, hogy a tudós tiszteletes a fényes siker, a biztos érvényesülést nyújtó külföldi tudományosság helyett anyanyelve művelését, saját népének, „nyomorgó” hazájának keserves-küzdelmes szolgálatát választotta; a használni igyekvést ínséges körülmények között is. Hogy – 1611-ben – meg is fogalmazta: „nemcsak magunknak születünk, hanem születésünknek egy részét hazánk tulajdonítja magának”.³⁰ Hogy latin–magyar szótára, magyar grammatikája, javított bibliakiadásai, zsoltár- és Kálvin-fordításai: mind-mind „csupa tartóoszlop az akkor magyarságot jelentő kálvinista magyarság kultúrája alá”³¹ (Németh Lászlóval szólva). Hogy a szótár, a nyelvtan a magyar nyelv tudományos vizsgálatának lehetőségét indította el, felmutatva annak egyenrangúságát a nagy európai nyelvekkel; a szívemarkolón lefordított zsoltárok reneszánsz magyar költőisége pedig a zivataros századokon keresztül is elementárisan hat, mert e remekművek „egy harcban születő kultúra legszebb virágai”³² egy nép összetartozásának, kohéziójának fő kötőelemei.

A református prédikátorok utódjaként és a népi írók elődjeként látott Móricz Zsigmond pályáját, szemléletét szintén személyes sorsélményszerűséggel alakította, közvetlenül is befolyásolta „a fehér fal és a fekete zsoltár”³³ meg a plebejus-demokratikus, negyvennyolcas, függetlenségi eszmék világa, hogy „környezetében mindenki a reformátusságot vallotta mindenekelőtt magyarságnak”³⁴ az, hogy „édesanyja a református vallás és a magyar haza imádatában nevelte: a kettő szinte eggyé kapcsolódott előtte”;³⁵ a teológiai tanulmányok – a teológus „belső ívét”³⁶ járó – időszakától *A fátylát* ihlető vívódásokig és tovább, illetve a zsoltárfordító, a Bibliáról szóló (1908-as) nagy elemző tanulmány írását serkentő, vagy a protestantizmust a „semper reformandi” szellemében megújítani, felfrissíteni kívánó törekvésekig: hogy az élő – és nem „múzeumi” – protestantizmus ügye újra egy legyen a magyarságéval. Mert „a magyar protestantizmus (...) a magyar faj szükségére teremtett szervezet” s „a reformáció (...) a műveletlen és teljesen szellemi analfabétaságban sínylő népet” rávezette „az eszmék megértésének, a kultúra felfogásának lehetőségére”; „olyan tudásokat és ismereti, értelmi, kultúrabeli dolgokat vetettek bele a nép lelkébe a protestáns papok, hogy voltaképpen a reformációt kell az igazi keresztyén hittérítésnek tekinteni Magyarországon”³⁷ – írja például a Szabó Dezső kiváltotta (és Adyt is inspiráló) protestantizmusvitában felszólalva, *A magyar protestantizmus problémája* című 1913-as tanulmányában. És számos más ilyen tárgyú („hitvalló” és önéletrajzi) cikkében, esszéjében szögezi le, hogy a „hitviták korából” származva: „számtalanszor éreztem fellobogni a véremlenben azt a félelmes erőt, mely három századon keresztül életben tartotta a magyar kálvinizmust. Ez egy védekező s védelmező erő volt, sohasem támadó. Mindig akkor ébredt fel az emberekből, ha sérelem érte őket vallási szabadságukban”;³⁸ s hogy a társadalmi és nemzeti jellegű – de a huszadik század fordulójára sok tekintetben megcsontosodott – magyar egyházi re-

formátusság „mai reformációjához” szervesen tartozik hozzá a magyarság, a falu lelki megszervezése, hiszen alapvetően a reformátusságtól „az életnek semmi dolga nem idegen”.³⁹ S kijelenti, hogy „a magyar kálvinistaságnak nemzeti feladatai vannak s most, mikor a faj megmentése a kor nagy problémája, nem szabad vallási részletkérdésekkel visszatartani a faji egybetömörülést. A kálvinista kereszt annak a szimbóluma, hogy a nemzeti eszme emelkedett ma a legmagasabb pontra.”⁴⁰ Mégpedig annak az „élő hitnek” és krisztusi „önfeláldozó jóságnak”⁴¹ a jegyében, amely szerint maga az író is egynek érezheti magát „a valósággal, a világegyetemmel”⁴² és önmagával.

És Czine Mihály pedig színesen rekonstruálja mindezeket a Móriczot jellemző szellemi-lelki tényezőket, amelyek áthatják annak az írónak az életművét, aki „az egész magyar világot ábrázolta”, noha „akkor is a világirodalomban számon tartható nagy fejezetet írt volna”, „ha csak a paraszti világot örökítette volna meg”.⁴³ Ehelyett „a magyar világot, a korabelit és a régi századokat ő írta meg legteljesebben”.⁴⁴ De Németh Lászlóról értekezve is hangsúlyozza a szellemi nemzetegység hirdetőjének profétikus igazságait, az egyszemélyes folyóiratot, a *Tanút* indító író „lutheri” cselekedetét (ezzel a kifejezéssel Cs. Szabó László és Csoóri Sándor találó metaforájához kapcsolódva);⁴⁵ annak a Németh Lászlónak az üdvösség- és minőségeszméit, aki Szenczi Molnár Albert „romlatlan”, „a magyar kálvinizmus hajdani hevét” őrző, s a magyaros-tagoló hangzás protestáns jellegében Adyig nyilalló ritmikájú zsoltárait „csodálatosan fiatalnak” értékeli, merthogy „amikor keletkeztek, egy születő kultúra fiatalsága voltak”; s aki így vall a protestantizmus mint kultúra közös szellemi alapot teremtő, életet szabályozó elvéről, „egy embercsoport minden tagjának belső mágneséről”, irányítójáról, önmagára is vonatkoztatva: „A tételekkel hadban álltam, de amikor nagyanyám, a mezőföldi parasztasszony, kis szobájában kigyújtotta a petróleumlámpát, s a Károli-biblia ősi kiadásából az ótestamentom háborúit betűzte elém, azon a szinte szívemből kihangzó magyar nyelven; vagy napos templomunk farkasszemnéző asszony- s férfinépe zendített rá a 'Te benned bízunk' belém évődött dallamára: akkor tudtam, hogy hozzátartozom, minden kételyemmel is ehhez a biblia és zsoltár mögé barikádozódott négyszáz éves magyar közösséghez”; „láttam, hogy a magyar nép csodálatos ösztöne mennyire kiérzi, mi az, ami belőle vétetett, legkedvesebb zsoltárai mennyire azok, melyekben a legmeglepőbb magyar erők szökkennek föl; amikor tudatossá vált bennem az, ami egykor a lélek szimatja volt, most újra meghajtom fejem a Molnár Albertek protestantizmusa előtt.”⁴⁶

A „számadóként” egész nemzete számára – „templomtalanul, palásttalanul” is – „úrvacsorát s ígét” osztó Illyés Gyuláról írva a „hazateremtés” európai nagyságrendjét mindig tisztán megvilágító erővel méltatja Czine Mihály („az otthonlanokét való küzdelem lázát”, „a birtokunkba vett történelmet”, „a testvériség szomját”, „az anyanyelvi közösség vállalását”, „a hűség példáját”, a „bátrabb igazságokat: hazát a szívben”, „hazát a magasban”),⁴⁷ s a Gyepsorról induló fehéringes, csizmás – és a „mit ér az ember,

ha magyar” adys kérdését boncolgató, az „én nem mehetek el innen” lírai vallomását tevő – Veres Pétertől pedig életkedvet fokozó szándékkal, céltudattal idézi: „ezer gondolati és hangulati részizagság fölött is sorrendben a legfőbb igazság a megmaradás és továbbfejlődés törvénye”.⁴⁸ Hiszen még a legendás 1943-as szárszói találkozót is azzal zárta és összegezte Veres Péter, hogy: „minden más eszmei vagy világnézeti igazság előtt áll: *Megmaradni*. Ahogy lehet. S hogy lehet? Úgy, ahogy a nép nagy többsége hiszi, hogy lehet. Mert a hit nagy erő, a történelemben talán a legelső erő.”⁴⁹ Hitet adnak ők – és Szárszó is „csak így maradhat fogalom: a magyarság és emberség mértéke”; a „nemes érzés és felelős gondolkodás jelképe”⁵⁰ – mint napjainkban, a közelmúltban például Sütő András is, a reformáció korát tematikusan is értelmező drámákba foglaló erdélyi író, aki Czine szerint mai időkben is példázója és tanítója lehet a hűségnek – a szülőföldhöz, az anyanyelvhez, a nemzethez, a kultúrához, amelybe beleszülettünk, s amelyet tovább kell adni utódainknak, a szólásszabadsághoz, a lázadó emberi szellemhez, a legfőbb emberi értékekhez. Akinek a biblikus című *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* olyan műve, amelynél szebb esszét aligha írtak „a nyelvről, a megtartó, az édes anyanyelvről”;⁵¹ s akinek a drámáinál megrendítőbben sem igen vetették fel az „itt állok, másként nem tehetek” sorskérdéseit.

Czine Mihály világszemléletében középponti helyet foglalt el annak a magatartásnak a tisztelete, amely ígéhirdetésre szólít török, tatár, német vagy „eddig ismeretlen kufárhad”⁵² garázdálkodása idején, „két vagy három pogány között”⁵³ is. Szószólója volt ő is „Istennek és népünknek.”⁵⁴ Hitte: „megtart bennünket az Isten.”⁵⁵ A bibliai örömhír szellemében mesélte el: amikor tizenöt esztendősen először mehetett legációba, 1944 karácsonyán, textusnak, alapigének Lukács evangéliumából választotta ezt a verset: „Ne féljete, mert ímé hirdetek néktek nagy örömet, mely az egész népnek öröme léssen: Mert született néktek ma a Megtartó, ki az Úr Krisztus, a Dávid városában.”⁵⁶ Ez az evangélium soha el nem halványodott a szívében, mint mondja; mert velünk az Isten, aki erős várunk nekünk, s akiben eleitől fogva bízunk; mert „az élet fölött nem győzhet a halál. Felhangzik a húsvéti kürtszó. Lehetséges a félelem nélküli élet. Legyünk jó reménységgel.”⁵⁷ Soli Deo Gloria – Egyedül Istené a dicsőség!⁵⁸

Jegyzetek

- ¹ ADY Endre: *Móricz Zsigmond*. In: uő: *Publicisztikai írásai*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987. 684–685.
- ² CZINE Mihály: *Karácsonyok Szatmárban*. In: uő: *A kálvinizmus vonzásában*. Budapest, Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, 1999. 112–113.
- ³ Uő: *A Károli Gáspár Református Egyetem indulásához*. In: uő: *A kálvinizmus vonzásában*. 137–139.
- ⁴ ADY Endre: *Vallomás a patriotizmusról*. In: uő: *Publicisztikai írásai*. 838.

- ⁵ SÜTŐ András: *Könyörgés Czine Mihályért*. In: uő: *Erdélyi változatlanóságok*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001. 359.
- ⁶ CZINE Mihály: *Örökségünk és jövőnk záloga*. In: uő: *A kálvinizmus vonzásában*. 15.
- ⁷ Uő: *Irodalmunk jövője*. In: uő: *A kálvinizmus vonzásában*. 27.
- ⁸ „A magyarságot és a kálvinizmust egynek tudom.” Uő: *Életrajz*. In: uő: *A kálvinizmus vonzásában*. 11.
- ⁹ Uő: *Protestantizmus és irodalom*. In: uő: *Németh László eklézsiájában*. Budapest, Püski Kiadó, 1997. 5.
- ¹⁰ Uo.
- ¹¹ Uő: *Főgondnoki székfoglaló beszéd*. In: uő: *A kálvinizmus vonzásában*. 134.
- ¹² Uő: *Protestantizmus és irodalom*. 7.
- ¹³ Uő: *Kereszténység és magyarság*. In: uő: *A kálvinizmus vonzásában*. 51.
- ¹⁴ Uő: *Örökségünk és jövőnk záloga*. 17.
- ¹⁵ Uő: *Protestantizmus és irodalom*. 7–8.
- ¹⁶ Uo. 8.
- ¹⁷ Uo.
- ¹⁸ Uo. 7.
- ¹⁹ Uo. 9.
- ²⁰ Uő: *A kálvinizmus vonzásában – Móricz és a protestáns hagyományok*. In: uő: *Nép és irodalom I–II*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981. I. 116.
- ²¹ Uő: *Díszdoktorrá avatásakor a Kolozsvári Teológiai Akadémián...* In: uő: *A kálvinizmus vonzásában*. 153.
- ²² Uő: *Protestantizmus és irodalom*. 9–10.
- ²³ Uő: *Szabó Pál*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1971. 256.
- ²⁴ A kérdéskör történetéhez és elméletéhez ld. *Nem lehet – a kisebbségi sors vitája*. Szerk. CSEKE Péter – MOLNÁR Gusztáv. Bp., Héttorony Könyvkiadó, 1989; *Lehet – nem lehet? – Kisebbségi létértelmezések (1937–1987)*. Szerk. CSEKE Péter. Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 1995.
- ²⁵ CZINE Mihály: *Protestantizmus és irodalom*. 10.
- ²⁶ Idézi uő: uo.
- ²⁷ Idézi uő: *Életrajz*. 10.
- ²⁸ Uő: *Protestantizmus és irodalom*. 11.
- ²⁹ Uo.
- ³⁰ Idézi uő: „*Tebened bíztunk eleitől fogva*” – *Szenczi Molnár Albert szoboravatásakor*. In: uő: *A kálvinizmus vonzásában*. 155.
- ³¹ Idézi uő: uo.
- ³² Uő: „*Tebened bíztunk eleitől fogva*” – *Szenczi Molnár Albert szoboravatásakor*. 157.
- ³³ Uő: *A kálvinizmus vonzásában – Móricz Zsigmond és a protestáns hagyományok*. 114.

- ³⁴ Uo. 118.
- ³⁵ Uo.
- ³⁶ Uo. 119. – Ld. még CZINE Mihály: *Móricz Zsigmond útja a forradalmakig*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1960. 92–118.; Uő: *A teológus „belső ívén”*. In: uő: *A kálvinizmus vonzásában*. 72–108.
- ³⁷ MÓRICZ Zsigmond: *A magyar protestantizmus problémája*. In: uő: *Erkölcsei sarkantyú*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982. 391.; 393.
- ³⁸ Uő: *A kálvinista kereszt*. In: uő: *A tizenkettedik órában*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984. 410.
- ³⁹ Uő: *A magyar reformátusság mai reformációja*. In: uő: *A tizenkettedik órában*. 90.
- ⁴⁰ Uő: *A kálvinista kereszt*. 412.
- ⁴¹ Uő: *Damaszkuszi élmény*. In: uő: *A tizenkettedik órában*. 141.
- ⁴² Uő: *Hitvallás*. In: uő: *A tizenkettedik órában*. 147.
- ⁴³ CZINE Mihály: „...meglelte a magyarságot” – *Előadás a Ráday Kollégium Móricz-ünnepélyén*. In: uő: *A kálvinizmus vonzásában*. 110.
- ⁴⁴ Uő: *Julián barátként, testvérkereső utakon – Móricz Zsigmond a kisebbségbe szakadtaknál*. In: uő: *Németh László eklézsiájában*. 49.
- ⁴⁵ Uő: *A Tanú*. In: uő: *Németh László eklézsiájában*. 63.
- ⁴⁶ NÉMETH László: *Molnár Albert zsoltárai és ritmikájuk*. In: uő: *Az én katedrám*. Budapest, Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983. 93.; 98.
- ⁴⁷ CZINE Mihály: *A Számadó köszöntése*. In: uő: *Németh László eklézsiájában*. 107–108.
- ⁴⁸ Uő: *Helyünkről, sorsunkról*. In: uő: *A kálvinizmus vonzásában*. 48.
- ⁴⁹ Veres Péter záróelőadása. In: *Szárszó – Az 1943. évi balatonszárszói Magyar Élet-tábor előadás- és megbeszéléssorozata*. Budapest, Püski Kiadó, 1993. 233.
- ⁵⁰ CZINE Mihály: *Irodalmunk jövője*. In: uő: *Németh László eklézsiájában*. 159.
- ⁵¹ Uő: *Sütő András küldetése*. In: uő: *Nép és irodalom*. II. 146.
- ⁵² Uő: *Utószó Csiha Kálmán Fény a rácsokon című könyvéhez*. In: uő: *A kálvinizmus vonzásában*. 166.
- ⁵³ Uo. 160.
- ⁵⁴ Uo.
- ⁵⁵ Uo. 167.
- ⁵⁶ Luk. 2, 10–11.
- ⁵⁷ CZINE Mihály: „Ne féljetelek...” – *Találkozásaink a Szentírással*. In: uő: *A kálvinizmus vonzásában*. 151.
- ⁵⁸ 2012 karácsonya előtt Czine Mihályt és életművét az örökbecsű Magyar Örökség Díjjal tüntették ki, Bíró Zoltán laudációjával. *A Reformátusok Lapja* (2013. jan. 13. 8.) cikkírója (-P-) – *Czine Mihály öröksége* címmel – így emlékezik, így számol be az eseményről: „az irodalom utánozhatatlan beszédű vándorprédikátora lett szerte

a magyar világban. Sokakban leginkább ez a prófétai emlék él Czine Mihályból. (...) Németh László nem véletlenül írta róla, hogy *'nemcsak kitűnő író, nagy hatású egyetemi oktató, de a magyar irodalom egy leváltásra, elfeledésre ítélt irányzatának a védője is.'* A népieken túl tudományos és morális probléma volt számára az elszakított magyarság sorsa, tehát nem hallgathatott. (...) Hirdette hát az irodalom igéit – 'ahogy lehet': egyetemi katedrákon, könyvtárakban, művelődési házakban, templomokban. 'Prédikált' Adyról, Móriczról – akinek legnagyobb kutatója volt –, a népiekről és a határon túliakról. Nagy Lászlóról és Juhász Ferencről is ő írta le először megkerülhetetlen nagyságukat. (...) A számadó juhász tizedik gyermeke sohasem feledte, honnan jött és mivel tartozik. A közösségi hűség és a vállalás bátorsága szinte a sejtjeiben volt. Abban a lefokozó korban mutatta meg, hogy nem muszáj meghajolni. Kedvére volt, hogy a neki tetsző értékeket szolgálja. De semmilyen valódi értéket nem tagadott. Írásaiból világosan kitűnik a szellemi gyökérzet: egész irodalom- és kultúraszemlélete a magyar kálvinizmus szellemében fogant. A katolikusnak keresztelt Illyésben és Kodályban is ezeket a kálvini kapcsolódásokat kereste és fedezte fel. A nemzetté levés titkait. Mindig a lentről fel parancsa izgatta. A lentre figyelt: a népre. Onnan várta új rajok repülését. Ezért aztán sok gondja lenne ma is, ha élne."

Czine Mihály fontosabb felhasznált könyvei:

- *Móricz Zsigmond útja a forradalmakig.* Budapest, Magvető, 1960.
- *Móricz Zsigmond.* Budapest, Gondolat, 1968. (Negyedik, javított kiadás: Debrecen, Csokonai, 1992.)
- *Szabó Pál – alkotásai és vallomásai tükrében.* Budapest, Szépirodalmi, 1971.
- *Nép és irodalom I–II.* Budapest, Szépirodalmi, 1981.
- *Kisebbség és irodalom.* Pozsony, Madách, 1992.
- *Németh László eklézsiájában – Sors és irodalom.* Bp., Püski Kiadó, 1997.
- *A kálvinizmus vonzásában.* Budapest, Kálvin, 1999.
- *Kós Károly levelezése Czine Mihállyal.* Budapest, A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága – Anyanyelvi Konferencia, 2000.
- *Magyar irodalom a huszadik században.* Budapest, Kortárs, 2001.

Czine Mihályról szóló, vele kapcsolatos könyvek:

- *In honorem Czine Mihály.* Szerk. GÖRÖMBEI András – KENYERES Zoltán. Debrecen, Kossuth Egyetemi, 1999.
- VÉGH Károly: *Czine Mihály.* Budapest, Pro Literatura Alapítvány, 2002.
- ÖTVÖS László: *Czine Mihály népközelben.* Dunaharaszti, NAP Alapítvány, 2006.